

Ростислав Терпиловський

**Біля витоків слов'янства
(за матеріалами Подніпров'я)**

Загально визнано, що проблема походження слов'ян повинна вирішуватися на основі комплексного підходу, тобто загальними зусиллями істориків, лінгвістів, археологів та ін. Проте вирішення етногенетичних питань можливо лише за умови, що висновки кожної з цих галузей науки базуються на власних матеріалах, а не навіяні даними суміжних дисциплін. Кожній із зазначених наук властиві свої методи дослідження. Тому перед кожною з них можуть бути поставлені певні специфічні завдання. При цьому потрібно враховувати, що лінгвісти вважають праслов'янськими етномовні спільності, котрі користувалися системою відповідної прамови. В той же час археологи під праслов'янами розуміють носіїв археологічних культур (етнокультурних груп), на основі яких виникли ранньосередньовічні слов'янські старожитності. Деякі історики критерієм слов'янства вважають лише самосвідомість, зафіксовану самоназвою, починаючи з VI ст. Розмова ж про праслов'ян на основі свідчень більш давніх авторів, на їхню думку, не має сенсу¹.

Ясно, що такі уявлення відбивають різні аспекти етногенезу і не збігаються між собою. Проте їхнє використання дозволяє повніше уявити загальну картину. Слов'янські культурно-побутові старожитності реконструюються насамперед на підставі археологічних даних із залученням деякою мірою етнографічних та історичних матеріалів. Мова, якою користувалися давні слов'яни, відновлюється лінгвістикою на підставі писемних пам'яток. Нарешті, спільна самосвідомість, яка належить до найважливіших характеристик етносу, безпосередньо пов'язана з існуванням самоназви. Її історія може бути простежена на основі вивчення свідчень стародавніх авторів, зафіксованих у писемних джерелах.

Останнім часом стало цілком очевидним, що пріоритет у вивченні проблеми етногенезу слов'ян належить саме археології, котра стрімко розширює коло своїх джерел, випереджаючи мовознавство та історію. Однак, незважаючи на тенденцію до зближення поглядів археологів-славістів різних шкіл, обумовлену розширенням джерельної бази і вдосконалюванням методик дослідження, до одностайності у цьому питанні поки що далеко. Зауважимо, що, користуючись ретроспективним методом, при вивченні проблеми етногенезу слов'ян з погляду

¹ Іванов С. А. Откуда начинать этническую историю славян? // Советское славяноведение. — 1991. — № 5. — С. 3–13.

археології, варто розглядати насамперед пам'ятки римського часу, що безпосередньо передують слов'янським старожитностям V–VII вв.

Зупинимося на деяких узгальнюючих працях археологів з проблеми походження слов'ян із залученням даних історії та мовознавства. В цілому можна виділити три основних напрями, яких дотримуються дослідники, що намагаються знайти відповідність етносам, котрі згадуються у писемних джерелах, серед носіїв археологічних культур Східної Європи.

Перший з них, який можна назвати «черняхівським», або «південним», найбільш послідовно відстоював М. Ю. Брайчевський. Його ерудиція, залучення широкого кола історичних, лінгвістичних, антропологічних, фольклорних та етнографічних матеріалів були спрямовані на доказ приналежності черняхівської культури «незліченним племенам антів»². Проте типологічні, а частково і хронологічні лакуни між черняхівською культурою та попередніми зарубинецькими пам'ятками, з одного боку, й наступними ранньосередньовічними слов'янськими старожитностями, з іншого, виявилися непереборними. Нині ця концепція має лише суто історіографічний інтерес.

Прихильники другого, «зарубинецького», або «північного», напрямку під венедами розуміють носіїв вищезгаданої культури, а під антами — племена колочинської або пеньківської культур, генетично пов'язані з «пізньозарубинецькими» групами³. До цього напрямку тією чи іншою мірою примикають погляди Й. Вернера⁴, К. Годловського⁵, а також представників «петербурзької школи» — М. Б. Щукина, Д. О. Мачинського і Г. С. Лебедева. Останні активно використовують свідчення писемних джерел та ряд висновків лінгвістів, проте вважають «зарубинців» бастарнами, а з венедами пов'язують мешканців «польської білої плями»⁶. До прихильників «зарубинецького» напрямку з деякими

2 Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний розвиток черняхівських племен). — К., 1964.

3 Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. — 1976. — № 19. — С. 65–92; Третяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966; Третяков П. Н. По следам древних славянских племен. — Л., 1982; Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л., 1981.

4 Вернер И. К. Происхождению и распространению антов и склавинов // Советская археология. — 1972. — № 4. — С. 116–130.

5 Godłowski K. Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia słowian w V–VII w. n. e. — Kraków, 1979.

6 Лебедев Г. С. Этногенетические процессы и образование государств в Восточной Европе (балты, финно-угры, славяне) // Проблемы этногенетических исследований Европейского Северо-Востока. — Сыктывкар, 1982. — С. 41–55; Щукин М. Б. Археологические данные о славянах II–IV вв. Перспективы ретроспективного метода // Археологический сборник государственного Эрмитажа. — 1976. — Вып. 17. — С. 67–81; Щукин М. Б. О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян. Перспективы третьего пути // Археологический сборник государственного Эрмитажа. — 1987. — Вып. 28. — С. 103–118.

застереженнями можна також віднести Є. В. Максимова, А. М. Обломського, автора цієї статті та ін.⁷

Третій напрям, очевидно, можна назвати «компромісним». До нього належить ряд гіпотез, автори яких вважають пшеворську і черняхівську культури поліетнічними (а не чисто «венедською» та «антською», як у 40–50-х рр.), але основну лінію слов'янського етногенезу все ж пов'язують із специфічними елементами в них. Старожитності більш північних територій В. В. Седов⁸ та І. П. Русанова⁹ відносять до балтського кола. В. Д. Баран і Д. Н. Козак, визнаючи існування «зарубинецької» лінії слов'янського етногенезу, основне значення надають етнокультурним процесам у північно-західних областях України, виділяючи тут зубрицьку (волино-подільську) групу та своєрідні черняхівські пам'ятки. Саме з ними дослідники пов'язують венедів¹⁰ і антів¹¹, їх же вважають підосновою празької культури¹².

Свідчення стародавніх авторів про слов'ян вкрай убогі й уривкові. Проте, на відміну від даних інших галузей наук, вони характеризуються етнічною, а також часовою і просторовою визначеністю. Необхідно зазначити, що в останні роки намітився більш суворий підхід, який переходить місцями у скептицизм, до оцінки цих свідчень, котрі похитнули ряд старих, з часів П. Шафарика та Л. Нідерле, уявлень. Особливо чітко це помітно в коментарях деяких істориків до писемних джерел, що ввійшли до «Свода древнейших письменных известий о славянах»¹³.

Як відомо, історик готів Йордан (VI в.) твердив, що венети, «ставшись з одного кореня, породили три народи, тобто венетів, антів і склавинів». Виходячи з цього твердження, багато славістів звичайно залучають як основне джерело по давній історії слов'ян низку свідчень, що повідомляють про венедів (венетів), трьох авторів I–II ст. — Плінія Старшого, Тацита і Птолемея. Ці свідчення нерідко розглядаються сумарно, проте їх уважний аналіз дає більш складну

7 Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982; Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III–V вв. — К., 1984; Обломский А. М. Этнические процессы на водорозделе Днестра и Дона в I–V вв. н. э. — М.; Сумы, 1991; Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Среднее Поднепровье и Днестровское Левобережье в первые века нашей эры. — М., 1991.

8 Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1970. — № 163; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979.

9 Русанова И. П. Славянские древности VI–VII вв. — М., 1976.

10 Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1992. — С. 137–140.

11 Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу. — К., 1981. — С. 176.

12 Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988. — С. 56–59.

13 Свод древнейших письменных известий о славянах. — М., 1991. — Том I (I–VI вв.).

картину, на що звернув увагу Д. О. Мачинський¹⁴. З тексту Йордана випливає, що, згадуючи про «єдиний корінь» венетів, антів і склавинів VI ст., він мав на увазі зовсім не венедів, згаданих авторами I–II ст., а тих венетів, з якими воював у IV ст. король готів Германарих. Саме це повідомлення про венетів-слов'ян часів Германариха і є найдавнішим, достатньо достовірним, письмово зафіксованим фактом слов'янської історії.

Що ж стосується венедів (венетів) Плінія, Тацита і Птолемея, то, як відомо, цей етнонім зустрічається ще до рубежу н. е. для позначення явно неслов'янських племен у Бретані та на північному узбережжі Адріатики. Як топонім корінь «вент» або «венд» зустрічається, починаючи з римського часу, в багатьох місцях Європи. Крім того, свідчення Плінія, Тацита й Птолемея про венедів (венетів) не можна розглядати як щось єдине. Крім сучасних їм відомостей, Пліній і Птолемей широко використовували у своїх описах дані античної географічної традиції. Все це робить спроби ідентифікації венетів Тацита з пізньозарубинецькими¹⁵ або зубрицькими пам'ятками¹⁶ досить гіпотетичними.

З тексту Йордана випливає, що венети IV ст. жили в безпосередньому сусідстві з областю, де домінували готи, хоча й не були їм підпорядковані до війни з Германаріхом; що вони жили між готами та естами — одним з балтських племен, що за характером озброєння і типом військової організації належали до іншої соціо-культурної групи, ніж германці, й що вони були дуже численними.

Інший епізод твору Йордана, пов'язаний з історією слов'ян IV–V ст., стосується війни нащадка Германариха — Вінітарія з антами. Нагадаємо, що йому й іншим авторам VI ст. були добре відомі тогочасні слов'янські угруповання, з якими постійно ворогувала Візантія. Зокрема, Йордан дав цілком конкретні географічні прив'язки, що дозволяють локалізувати останніх в період їх експансії на Балкани. Відповідно до них виходить, що анти жили між Дністром та Дніпром; склавини — на схід від Карпат, від Нижнього Дунаю до Дністра, а на півночі — до верхів'їв Вісли. Ареал венетів (у «вузькому» значенні цього терміна) історик не вказує. Відзначимо, що крім Йордана, який написав свою працю на основі твору Кассіодора, інші його сучасники, в тому числі Прокопій Кесарійський, котрий уперше дав слов'янам розгорнуту характеристику, венетів не згадують. Для локалізації слов'янських угруповань важливо також повідомлення Прокопія про мандрівку з Дунаю частини герулів, розбитих у війні з лангобардами, через «усі по черзі племена склавинів» і «велику пустельну землю» аж до варнів та данів. Зіставляючи цю подію, що відбулася в 512 р., з ареалом склавинів, за Йорданом, М. Парчевський доходить висновку про запустіння на початку VI ст. земель, що лежать на захід від верхів'їв Вісли¹⁷ (рис. 1).

14 Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I–VI вв. // Археологический сборник государственного Эрмитажа. — 1976. — Вып. 17. — С. 83–91.

15 Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Указ. соч. — С. 104–108.

16 Козак Д. Н. Вказ. праця. — С. 137–140.

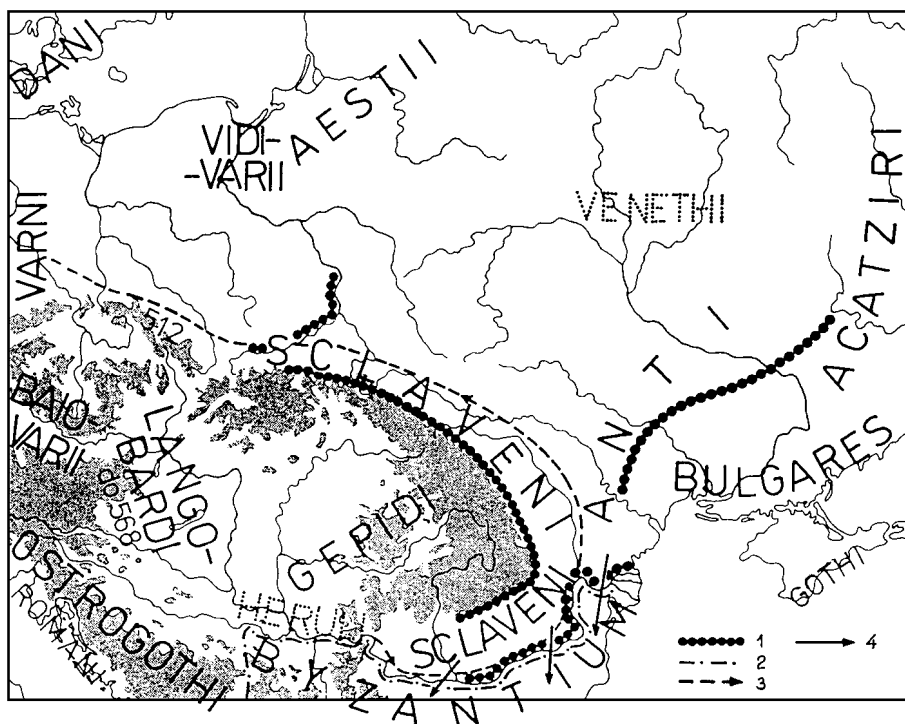

Рис. 1. Етнічна карта Центральної та Східної Європи в першій половині VI ст. у світлі писемних джерел (за М. Парчевським):

1 — межі розселення слов'ян, 2 — північний кордон Візантії, 3 — можливий напрямок переселення гунів, 4 — напрямки нападів слов'ян на Візантію.

Прокопій наводить дещо ширші географічні рамки мешкання антів — від Нижнього Подунав'я до Приазов'я. Важко, проте, визначити їх ареал, про який мова йде в зв'язку з подіями, що мали місце після навали гунів у 375 р. Мало того, інші автори, описуючи події того часу, антів не згадують. На наш погляд, не виключено, що Йордан ретроспективно переніс ім'я добре відомим йому антів VI ст. на реальність більш раннього періоду. Таким чином, цілком можливо, що Боз і 70 старійшин, розп'ятих готами, належали до того єдиного народу венетів, антів та склавинів. При цьому територія поширення «антів Боза» залишається невизначеною. Очевидно, вона знаходилася десь у межах окреслених вище ареалів венетів IV ст. і антів VI ст.

Зупинимося коротко на етнонімах, що використовувалися стародавніми авторами для опису слов'ян. Серед лінгвістів поширена думка, відповідно до

17 Parczewski M. U źródeł Słowiańszczyzny // Słowianie w Europie wcześniejszego średniowiecza. — Warszawa, 1998. — S. 33–51.

якої назва «венеди» («венети») при позначенні слов'ян як етнічно цілого вживалася лише їх сусідами-неслов'янами. Не виключено, що спочатку цей термін позначав інший народ — давніх індоєвропейських венедів — і лише згодом був перенесений германцями на слов'ян, що зайняли частково їхнє місце¹⁸.

Термін «анти», навпаки, служив для визначення слов'ян іраномовними етносами, що розташовувалися на південний схід від Славії. Вперше він зустрічається у авторів I ст. н. е. Помпонія Мели та Плінія у переліку народів, що населяють Кавказ. Очевидно і цю назву було перенесено пізніше на сусіднє слов'янське населення. Таким чином, етноніми «венеди» («венети») й «анти» не є самоназвами і швидше за все були дані різним спільностям слов'ян їхніми сусідами — германцями та скіфо-сарматами.

Зовсім інакше інтерпретують терміни типу «склавіни», «стлавіни», «склави», що у візантійській традиції з початку VI ст. служили для визначення однієї з найбільших слов'янських груп. Вважається, що для грецької мови сполучення «сл» було неприйнятним. Тому при передачі назв із коренем «слов-» або «слав-» звичайно використовувалася вставка «к» або «т». У цьому разі, безумовно, має місце передача самоназви, близької до сучасної «слов'яни». Саме згадка Йорданом і Прокопієм в одному ряду зі склавінами антів та венетів не залишає сумніву у тому, що мова йде саме про слов'янські племена, етнографічна й мовна спільність яких для їх сусідів була очевидною.

Значне місце у вивченні слов'янського етногенезу належить лінгвістиці, тому що дослідження мови нерозривно пов'язане з історією народу — її носія. Мовознавці багато зробили для реконструкції праслов'янської мови, успішно вирішили питання про відношення останньої до інших індоєвропейських мов. Водночас варто мати на увазі, що методи історико-діалектологічного дослідження надійно показують взаємозв'язок мовних явищ у часі («що раніше від чого») і взаємовідносини мов та діалектів («що з чим пов'язане»). Проте вони не можуть визначити абсолютний час розвитку тих чи інших процесів або конкретні райони мовних контактів. Множина різноманітних, часто діаметрально протилежних концепцій у слов'янській лінгвістиці дозволяє вибрати археологу, який звернувся до них, будь-яку, що відповідає його особистій позиції. Нам, наприклад, у цьому плані найбільше імпонує концепція існування балто-слов'янської мовної спільності.

Вважається, що становлення балтської та слов'янської етномовних спільностей відбувалося між Балтійським морем, Віслою, Россю, Сеймом, Окою і Західною Двіною. Основна зона архаїчної слов'янської гідронімії знаходиться на Верхньому Дністрі, у поріччі правих приток Прип'яті, Тетерева, а також по

18 Иванов В. В., Топоров В. Н. О древних славянских этнонимах (основные проблемы и перспективы) // Славянские древности. — К., 1980. — С. 20–23; Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. — М., 1991. — С. 89.

обох берегах Дніпра в його середній течії¹⁹. Проте інтерпретація цих фактів потребує певної обмеженості. Архаїчні слов'янські гідроніми поширюються компактними групами аж до Центральної Європи та Балкан, а тому, не виключено, відповідають добі широкого розселення слов'ян у VI–VII ст., а не їхньому ареалу напередодні цих подій. Передбачається, що місце початкового проживання повинно давати не скупчення однорідних назв, а дещо змазану ситуацію. Тому, наприклад, спроба локалізації Ю. Удольфом слов'янської прабатьківщини в невеличкому районі Прикарпаття по одній із зон концентрації архаїчних річкових назв зустріла різку критику інших дослідників. З другого боку, гідронімічні ареали, очевидно, включають шари різночасових назв і лише частково відповідають реальній ситуації. Можливо також, що шар гідронімії Верхнього Подніпров'я, виділений О. М. Трубачовим та В. М. Топоровим, відбиває не чисто балтську, а балто-слов'янську спільність до остаточного розриву між цими мовними групами²⁰. Тому виключати цей регіон (у всякому разі його південну частину) із слов'янської прабатьківщини за лінгвістичними даними не слід.

Спробуємо, спираючись насамперед на археологічні дані, враховуючи, однак, історичні повідомлення й висновки лінгвістів, розглянути деякі проблеми ранньослов'янської археології та історії III–VI ст., що викликають найбільш жваву дискусію.

На рубежі II–III ст. досить різні пізньозарубинецькі пам'ятки замінюються генетично пов'язаною з ними київською культурою, що характеризується набагато більшою однорідністю. Проте своєрідність окремих елементів останньої дозволяє розділити її на локальні варіанти, межі й основні риси яких збігаються з типами пізньозарубинецьких пам'яток — середньо- і верхньодніпровськими, деснянськими та східнолівобережними. Жодна з локальних груп київської культури не виникла внаслідок простого еволюційного розвитку місцевих старожитностей. У кожному разі формування нового явища відбувалося в ході змішування традицій двох різних пізньозарубинецьких груп. За відзначеними процесами можна бачити як просування окремих етнокультурних груп у межах освоєного ще на рубежі I–II ст. ареалу, так і синтез традицій споріднених племен²¹.

Нова спільність, що виникла внаслідок цих процесів, зберегла лише деякі риси «класичної» зарубинецької культури латенської доби і є специфічним культурно-хронологічним комплексом пізньоримського періоду.

19 Трубачов О. Н. Названия рек Правобережной Украины. — М., 1968.

20 Birnbaum H. O możliwości odtworzenia pierwotnego stanu języka prasłowiańskiego za pomocą rekonstrukcji wewnętrznej i metody porównawczej // American contributions to the Seventh International congress of Slavists. — Warsaw, 1973. — V. 1. — S. 57.

21 Терпиловський Р. В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е. — Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К. 1994. — С. 20–21.

На півночі з ареалом київської культури межують культури штрихованої кераміки (Центральна та Західна Білорусь, Східна Литва), дніпро-двінська (межиріччя Дніпра і Західної Двіни, верхів'я Сожу й Десни) та мощинська (верхів'я Оки та її приток). В обох останніх помітні певні пізньозарубинецькі риси, хоча весь їхній комплекс є досить своєрідним. Між цими архаїчними «лісовими» групами та київською культурою існує велика контактна зона. В усякому разі на території від басейну правих приток Німану на заході до Смоленського Подніпров'я на сході поширено пам'ятки типу Заозер'я, що склалися на основі традицій носіїв старожитностей типу Абидня, що просунулися на північ з Білоруського Подніпров'я²².

Набагато більше даних є для реконструкції ходу культурно-історичних процесів, що відбувалися на південному пограниччі київської культури. З київськими пам'ятками другого і третього періодів із середини III ст. до початку V ст. на півдні межували черняхівські. Селища обох культур, як правило, займали різні екологічні ніші, що свідчить про значні розходження у характері їх землеробства.

Після появи черняхівських пам'яток на Середньому Дніпрі та Лівобережжі аж до Сіверського Дінця утворилася маргінальна зона. На вододілі Дніпра і Дону черняхівське населення розселилося поряд з київським, що привело до взаємопроникнення елементів обох культур²³. У Середньому Подніпров'ї межа між київською і черняхівською культурами простежується більш чітко, проходячи приблизно вздовж Стугни. Деяка частина київського населення входила до складу черняхівських громад, про що свідчать знахідки характерної кераміки на ряді черняхівських пам'яток у Середньому Подніпров'ї²⁴. Особливо виразними є матеріали широко розкопаного поселення Журавка Вільшанська. На ранніх етапах його існування, близько середини — другої половини III ст., чітко виділяються будівлі різноманітної конструкції з київським та вельбарським посудом. Згодом кількість ліпної кераміки сходить на нівець, що, мабуть, відбиває процес стабілізації черняхівського суспільства, котре інтегрувало різні етнокультурні групи. Ланцюжок черняхівських поселень з «праслов'янською» традицією тягнеться від пам'яток типу Черепин у верхів'ях Дністра і Західного Бугу через Середнє Подніпров'я (Журавка та ін.) до вододілу Дніпра та Дону, що втім не дає підстав вбачати за цим явищем значних міграцій на схід, а пояснюється скоріше переміщенням невеличких груп населення²⁵. Окремі

22 Лопатин Н. В. Днепро-двинская культура как компонент культуры длинных курганов // Труды VI Междунар. конгр. слав. археологии. — Т. 3. — М., 1997. — С. 170–174.

23 Обломский А. М. Указ. соч. — С. 86–89.

24 Абашина Н. С., Обломский А. М., Терпиловский Р. В. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья // Российская археология. — 1999. — № 4. — С. 78–98.

25 Обломский А. М. Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов) // Гістарычна-археалагічны зборнік. — 1998. — № 13. —

пам'ятки типу Седелки із східнолівобережною київською керамікою і черняхівським домобудівництвом у другій половині III ст. досягають навіть Верхнього Дону²⁶. На початку IV ст. окремі групи носіїв черняхівської культури з виразною вельбарською традицією незначно просуваються на північ від Стугни, витискаючи населення київської культури з таких поселень, як Глеваха²⁷.

Не виключено, що в той час частина середньодніпровських київських племен переселилася у Чернігівське Подесення. На це може вказувати зростання кількості деснянських пам'яток починаючи із середини IV ст., деяка зміна характеру місцевої кераміки й домобудівництва (на поселенні Олександрівка I досліджено низку будівель з печами-камінами, аналогічними житлам Журавки)²⁸.

Зазначена ситуація найточніше відповідає, на наш погляд, описаним Йорданом війнам готів Германаріха з венетами, оскільки тут має місце збіг археологічних та історичних реалій:

— В наш час точка зору, відповідно до якої носіїв вельбарської культури пов'язують із східними германцями, є загальновизнаною. Мабуть, черняхівські пам'ятки з вельбарською традицією також належали готам, що сприйняли ряд досягнень провінційно-римської культури²⁹. Племена київської культури цілком можуть відповідати слов'янам-венетам, оскільки є, як буде показано нижче, прямими попередниками слов'янських угруповань VI ст. Йордана і Прокопія.

— Період активних контактів між черняхівсько-вельбарськими й київськими племенами в Середньому Подніпров'ї охоплює початок IV ст. Цей час у цілому не суперечить періоду військових сутичок венетів з готами Германаріха, про які повідомляє Йордан.

Наприкінці цього періоду черняхівсько-вельбарське населення практично витискає з лісостепу київські племена. Це підтверджується перекриттям у ряді селищ київського шару черняхівським (Обухів 1 і 3, Глеваха, Боромля 2, Гочево 4). Очевидно, це просування супроводжувалося військовими сутичками. Ймовірно, внаслідок описаних подій деяка частина слов'янського населення в південній частині Середнього Подніпров'я й особливо на сході Лівобережжя потрапила у політичну та економічну залежність від держави Германаріха, слідством чого стала культурна й етнічна асиміляція цих венетських груп. Про

С. 59–87.

26 Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Поселение Седелки и его место среди памятников позднепермского времени Днепровского Левобережья и лесостепного Подонья // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. н. э. — Воронеж, 1998. — С. 124–156.

27 Терпиловский Р. В. К проблеме контактов киевской и вельбарской культур // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*. — Lublin, 1989. — Т. II. — С. 231–247.

28 Терпиловский Р. В., Шекун О. В. Олександрівка I — багатопарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів, 1996.

29 Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. Черняховская культура и готская проблема // *Славяне и Русь (в зарубежной историографии)*. — К., 1990. — С. 65–66.

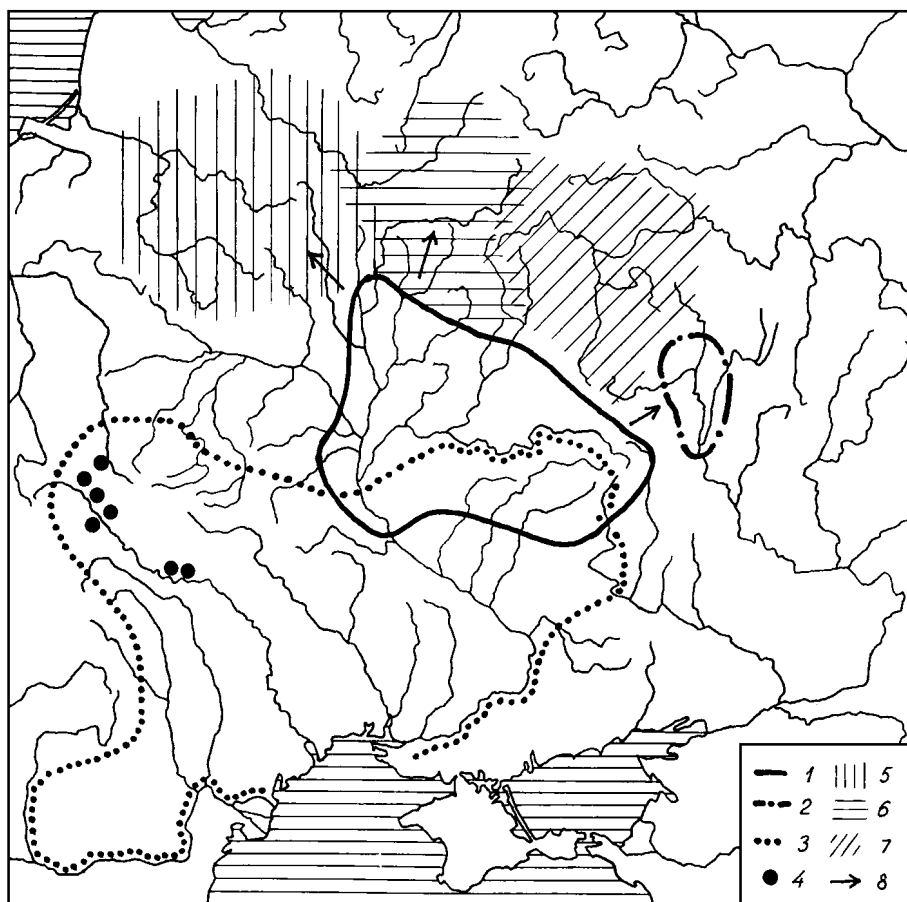

Рис. 2. Карта археологічних культур III–V ст.:

1 — київська, 2 — пам'ятки типу Седелки, 3 — черняхівська, 4 — пам'ятки типу Черепин,
5 — культура штрихованої кераміки, 6 — дніпро-двінська, 7 — моцинська, 8 — напрямки
експансії київських племен.

це свідчить та обставина, що пам'ятки київської культури IV ст. відомі винятково за межами черняхівської території, на північ і схід від неї. Водночас сама наявність досить чіткого кордону між київською та черняхівською культурами в той період, нечисленість черняхівського імпорту у лісовій зоні, мабуть, вказують на перебільшення Йорданом значення поразки венетів. Надходження черняхівських товарів і ряд технологічних новацій лише незначною мірою змінили традиційний спосіб життя в лісовій зоні. Найвірогідніше, «північні народи» були лише номінально залежними від Готської держави (рис. 2).

У цілому на пам'ятках заключної стадії київської культури кількість черняхівських речей незначна. Проте вони зустрічаються повсюдно, аж до відда-

лених областей Верхнього Подніпров'я. Особливо активні контакти київського і черняхівського населення спостерігаються на поселенні Хлопків у Київському Подніпров'ї та низці селищ Чернігівського Подесення (Роїще, Верхньостриженське 2, Олександрівка 1 та ін.), що належать до другої половини IV — першої половини V ст. В першому випадку, очевидно, мова може йти про «слов'янізацію» черняхівського населення, що опинилося на межі між цими двома спільностями. В другому випадку фіксується активне надходження імпорту, не виключена навіть інфільтрація невеличких черняхівських груп у київське середовище. З огляду на те, що ліпна кераміка пам'яток типу Хлопків і Роїще характеризується певними «протопеньківськими» рисами, можна припустити певний зв'язок цієї археологічної ситуації з війною «антів Боза» і готів Вінітарія:

— Відомі події відбулися незабаром після навали гунів у 375 р., що збігається з фінальною стадією київської та черняхівської культур.

— Конфлікт швидше за все відбувався десь у пограниччі готського і венето-антського ареалів. Зазначені групи пам'яток знаходяться в зоні активних контактів київської та черняхівської культур.

— Анти, описані Йорданом та Прокопієм у VI ст., в науковій традиції останніх десятиліть пов'язуються з носіями пеньківської культури³⁰. Якщо взяти до уваги, що їх безпосередніми предками є носії археологічних пам'яток типу Хлопків і Роїще, то не виключено, що саме до племен, що їх залишили якимись скіфо-сарматськими угрупованнями в складі Готської або Гунської «імперій» вперше був застосований етнонім «анти». Втім, можливо, що термін цей був ретроспективно перенесений Йорданом на предків антів VI ст., відомих наприкінці IV ст. ще під старим ім'ям венетів.

У першій половині V ст. спостерігається згасання черняхівської культури, викликане еколого-демографічною кризою, пануванням гунів, крахом провінційно-римської системи зв'язків. Везеготи, пізніше остроготи та ряд інших племен пішли на захід, у межі Імперії. Разом з її розпадом відбувалися зміни й у середовищі північних сусідів черняхівських племен, що зберегли стару соціально-економічну структуру. Київська культура також припиняє своє існування. Проте, на відміну від черняхівської, вона не зникає безслідно. На її основі формуються ранньосередньовічні колочинська і пеньківська культури, що дає підстави розглядати київську як ядро, навколо котрого відбулася «кристалізація» слов'янських старожитностей.

Празька, пеньківська та колочинська культури досить близькі між собою за такими етнографічними ознаками, як ліпний глиняний посуд, домобудівництво і поховальна обрядність. Проте певні деталі цих категорій матеріальної культури відрізняються між собою, що й дало змогу поділити східнослов'янський етнічний

30 Седов В. В. Происхождение... — С. 124–125; Горюнов Е. А. Указ. соч. — С. 84–85; Приходнюк О. М. Славянское население Юго-Восточной Европы VI–VII вв. (пеньковская культура). Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — К., 1985. — С. 29–31.

масив V–VII ст. на окремі групи. Колочинська культура демонструє поступовий розвиток пізньозарубинецько-київських традицій півдня лісової зони. Пеньківська культура, очевидно, виникає на основі південних київських пам'яток, що знаходилися в постійному контакті з різноманітними черняхівськими групами. Розпад Готської держави призводить до того, що стінка «венедського казана» виявилася розбитою і його зміст вихлюпується на південь³¹. Тенденція до переселення слов'янських племен у лісостеп помітна й у розташуванні деяких пам'яток гунського часу. Такі селища, як Моговилівська Слобідка 4, Сенча, Курган-Азак, розташовані на південь від корінної київської території. Очевидно, в формуванні пеньківської культури, крім північних груп — нащадків носіїв київської культури київського Подніпров'я та Чернігівського Подесення, взяли участь також залишки черняхівського населення Дніпровського Лівобережжя. У число їх входила і частина лісостепових слов'янських племен, що раніше сприйняли черняхівську культуру.

Походження найбільш відомої ранньосередньовічної культури — празької — здається, однак, найбільш загадковим. Наймовірніше вона сформувалася на основі пам'яток, подібних за своєю структурою до київських. Проте в басейні Прип'яті вони практично не відомі. Краще досліджені «протопразькі» пам'ятки більш південних регіонів — на Верхньому й Середньому Дністрі та у верхів'ях Прута³². Однак, на наш погляд, архаїчний стиль ранньосередньовічних слов'янських старожитностей, яскраво виражений «лісовий» характер останніх вказують на те, що центр їхнього ареалу знаходився в лісовій зоні, а не на північному заході черняхівської периферії.

Таким чином, зона формування слов'янських пам'яток V ст. охоплює переважно традиційну територію — пограниччя лісової та лісостепової смуг від верхів'їв Дністра і Західного Бугу до верхів'їв Сейму, Псла та Сіверського Дінця. Незабаром після цього пам'ятки пеньківської і частково празької культур розташовуються вже в глибині лісостепу, займаючи велику частину старого черняхівського ареалу. Очевидно, розвиток слов'янської спільності відбувався дуже динамічно — вже на початку VI ст. візантійські автори відзначають появу склавинів та антів на лівому березі Дунаю. Розселення слов'янських племен у північному й західному напрямках практично не фіксується писемними джерелами. Проте про нього красномовно свідчать археологічні дані. Навряд чи можна погодитися з М. Парчевським, який вважає, що населення колочинської культури, на відміну від празьких і пеньківських племен, залишилося на своїй корінній території³³. Навпаки, у найбільш вивченому регіоні — Чернігівському Подесенні, — відзначається багаторазове скорочення числа колочинських пам'яток у порівнянні з київськими, причому розміри перших, як правило, значно

31 Щукин М. Б. О трех путях... — С. 113.

32 Баран В. Д. Пражская культура... — С. 69–70.

33 Parczewski M. Op. cit. — S. 42.

менші від останніх. Очевидно, надлишок населення до того часу переселився на нові землі. Зникають культури штрихової кераміки та дніпро-двінська, а пам'ятки типу верхнього шару Банцеровщини й Тушемлі, котрі виникли на їхньому місці, містять виразні південні (київсько-колочинські) елементи. Отже, основною тенденцією на території Верхнього Подніпров'я в другій та третій чвертях I тис. н. е. були початкові процеси слов'янізації «народів між балтами і слов'янами»³⁴.

У русі на захід брало участь в основному населення Правобережжя. За деякою участю місцевого населення у VI ст. на території Румунії складаються іпотешти-кіндештська, а на території Польщі — дзедзіцька культури. Проте їхньою основою послужили у першому випадку празько-пеньківські, а в другому — празькі пам'ятки³⁵. Таким чином, експансія празької і пеньківської культур була спрямована на захід та південний захід, у Центральну Європу і Подунав'я, а колочинської — на північ (рис. 3).

Існують різноманітні погляди щодо того, які археологічні спільності відповідають склавинам, антам та венетам Йордана і Прокопія. Практично немає розбіжностей у тому, що дві перші групи збігаються з носіями празької і пеньківської культур³⁶. Саме ці народи становили найбільш реальну небезпеку для візантійських володінь на Середньому і Нижньому Дунаї в середині VI ст. Ареали празької та пеньківської культур цілком збігаються з районами мешкання склавинів та антів, що найбільш чітко показав М. Парчевський³⁷. Венетами (у «вузькому» розумінні), територія яких Йорданом не визначена, вважають населення дзедзіцької³⁸ або колочинської культур³⁹. Остання точка зору здається більш аргументованою, оскільки, як відзначалося вище, дана інформація належить до першого десятиліття VI ст., а дзедзіцька культура виникає не раніше кінця VI ст. На захід від верхів'їв Вісли, де пізніше розташовувалися дзедзіцькі пам'ятки, герули, рухаючись із Подунав'я навколо Карпат, за свідченням Прокопія, перетнули пустельні землі. Колочинська ж культура виникає близько середини V ст. Прямий генетичний зв'язок її з київською культурою дозволяє припустити, що колочинські племена зберегли старе ім'я на відміну від племен празької та пеньківської культур, що використовували нові, раніше не зафіксовані стосовно до слов'ян назви. До початку VII ст. імена «венетів» і «антів», дані цим племінним союзам їхніми сусідами, поступово поглинаються самоназвою «слов'ян», що поширюється на всі їхні племена.

34 Терпиловский Р. В. Праслов'янські старожитності Східної Європи. Перспективи пошуку // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 74–75.

35 Седов В. В. Славяне в раннем средневековье. — М., 1995. — С. 40–67, 95–108.

36 Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 358–360.

37 Parczewski M. Op. cit.

38 Баран В. Д. Давні слов'яни. — К., 1998. — С. 74.

39 Щукин М. Б. О трех путях... — С. 115.

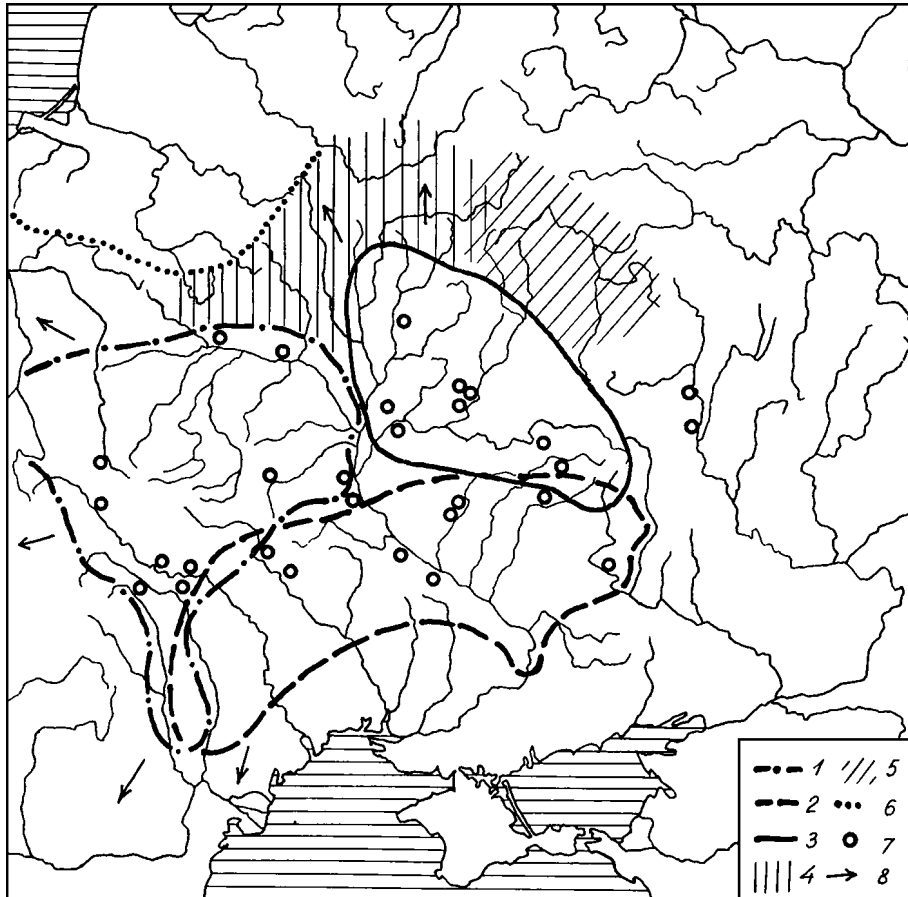

Рис. 3. Карта археологічних культур V–VII ст.:

1 — празька, 2 — пеньківська, 3 — колочинська, 4 — банцеровсько-тушемлянська, 5 — моциньська, 6 — межі культур західних і центральних балтів, 7 — ранньослов'янські пам'ятки V ст., 8 — напрямки слов'янської експансії.

Розгляд проблем ранньослов'янської археології та історії в останні роки набув особливої гостроти, пов'язаної з розпадом СРСР та початком формування ідеології нових держав. Окремі вчені в цьому зв'язку поспішають взяти активну участь у розробці «національної ідеї». Показовою є концепція Л. Л. Залізняка, частиною якої послужила компіляція своєрідно інтерпретованих висновків славістів. На його думку, корені праукраїнського (?) етносу сягають середини I тис. н. е., а інші слов'янські праятноси відгалужуються від цього етнічного древа⁴⁰.

Більш обережний у своїх висновках В. Д. Баран, що шукає початки трьох східнослов'янських народів у племенах V–VII ст. Предками українського наро-

ду, на його думку, є населення празької культури — склавіни, що інтегрували пеньківські племена (ангів). Асиміляція балтського субстрату носіями колочинської культури і Тушемлі-Банцеровщини з пізнішою участю племен райковецької культури приводить до початку формування білоруського народу. Колочинське й банцеровське угруповання, а також населення іменьківської культури Поволжя, накладаючись на балтський і фіно-угорський субстрати, стають предками російського народу⁴¹. На наш погляд, ця схема не враховує ряду істотних обставин.

Не береться до уваги, що і пеньківська, і колочинська культури близько рубежу VII–VIII ст. змінюються старожитностями «постпразької» традиції: волинцевською, а потім роменською культурами та боршевськими старожитностями в Подонні (для останніх у схемі В. Д. Барана чомусь не знайшлося місця). Саме вони доживають до епохи Київської Русі, культура якої в основному виростає з празької лінії, яку продовжує безпосередньо Лука-Райковецька. Навряд чи це свідчить про «неслов'янство» пеньківської й колочинської культур, дуже близьких до празької за всіма основними ознаками, але зміна культурної традиції очевидна.

На північному заході Русі формування давньоруської культури йшло дещо іншим шляхом. Хід цих процесів визначався взаємодією місцевого слов'янства, що асимілювало балтський і фіно-угорський субстрати, із західнослов'янськими угрупованнями, що просуваються з Польського Помор'я суміжних регіонів. Між іншим, старожитності західних слов'ян своє походження ведуть в решті-решт від тієї ж празької культури, хоча й ускладненої германським сусідством.

В іменьківській культурі, очевидно, можна зазначити певні слов'янські етнокультурні елементи (трупоспалення, деякі типи кераміки і жител). Проте її подальша доля губиться на тлі фіно-угорських та тюркських культур Поволжя. Участь же іменьківських старожитностей у формуванні волинцевської культури здається проблематичною, на що слушно звертає увагу й В. Д. Баран.

Таким чином, історико-культурні процеси, що відбувалися на території сучасних України, Білорусії та південної Росії в другій половині I тис. н. е., мали значною мірою загальний характер. Природно, різноманітні субстрати визначали етнокультурну своєрідність східнослов'янських угруповань. Проте наступні багаторазові переміщення населення внаслідок війн, неврожаїв, політики тих чи інших держав не дозволяють переоцінювати ролі цих процесів у формуванні сучасних народів.

На наш погляд, злиття воедино культурно-побутового комплексу (що охоплює формування достатньо близьких слов'янських археологічних культур, єдність соціально-економічної структури їхніх носіїв, єдність ідеологічних уявлень, відбуту в існуванні кількох основних варіантів поховань із кремацією), спіль-

40 Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — С. 130–131.

41 Баран В. Д. Давні слов'яни. — С. 88–114, мал. 58.

ність мови, зафіксованої стародавніми авторами і реконструйованої сучасними лінгвістами, а головне — зростання самосвідомості, відображене у широкому використанні самоназви «слов'яни», дозволяє говорити про завершення процесу загальнослов'янського етногенезу в середині I тис. н. е. Далі мова може йти вже про етнічну історію слов'ян і одночасно про етногенез українців, росіян, білорусів та інших сучасних слов'янських народів.